

FEKETE CSABA

Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből...

*Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás
hazai kiadásaihoz*

Szerző és fordító nélkül jelent meg a II. Helvét Hitvallás 1616¹ után magyarul *Az Keresztyéni Igaz Hitről való Vallás-tétel*, latinul *Confessio et Expositio Fidei Christianae* címmel, egynyelvű és kétnyelvű kiadásokban, mint a hazai református-ságnak európai mintára hivatalosan becikkelyezett szimbolikus könyve.² Sok magyar kapcsolattal rendelkező szerzője Heinrich Bullinger (1504–1575), Huldrych Zwingli (1484–1531) utóda.³ Magyarra fordítója Szenci Csene Péter (1575–1622) érsekújvári prédikátor és református szuperintendens. Magyarításán alig igazítottak a 18. század közepéig (először Szenci Molnár Albert), azután készült új fordítása. Később Erdős József (1856–1946) 1907-es (több ízben javított) fordítása volt használatban, ez ma is közkezen forog Szabadi Béla (1898–1968) és Victor János (1888–1954) helyenkénti módosításával.⁴ Napjainkban az 1980-as évekből való, csak három évtizeddel később megjelent erdélyi fordítása is használatos.⁵

Az 1742-es kolozsvári kiadás címlapja szerint *Most újabban az Erdélyi Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből ki-botsáttatott*. A 18. századi csonka, hibásan azonosított példányainak adatait tisztázva, katalogizálását és bibliográfiai leírását átgondolva született írásom. Foglalkozom másik két debreceni kiadvánnyal is, ezek szintén 1713-ban jelentek meg – példányaikat a hitvalláshoz kötötték.

¹ RMNy 1109, *Confessio et expositio... az keresztyeni igaz hitről... RMNy 1115, Confessio Helvetica... fordítóját megnevezi, szerzőjét nem. A Helvetica Confessio, az-az a Keresztyén Hitről való vallás-tétel... cím, illetve Helvetica confessio vagy helvétziai vallástétel alakban a debreceni 1791-es és 1855-es kiadásokon olvasható ismét, akkor is szerző és fordító nélkül.*

² Módos László, *A II. Helvét Hitvallás könyvészete = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Zsinati Sajtóosztály, 1967, (Studia et acta ecclesiastica, Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából, II), 87–99. A továbbiakban *Studia & acta II*.

³ A gazdag irodalomból közvetlenül ide kapcsolódik NAGY, Barnabas, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern = Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior, Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, hrsg. Joachim Staedtke, Zürich, Zwingli Verlag, 1966, 109–202. A továbbiakban NAGY 1966, i. m.

⁴ *A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai, I. A Heidelbergi Káté, II. A Második Helvét Hitvallás*. Először megjelent: Bp., 1954, (*Studia & acta II*, 99), bev. Nagy Barna. Változatlanul gyakran megjelent 1965-től, legutóbb 2012-ben.

⁵ Bullinger, *Második Helvét Hitvallás*, ford. Buzogány Dezső, Juhász Tamás, Sípós Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 5).

Debrecen vagy Késmárk?

Fontok, körzetek, díszek hazai vándorútját megrajzolta V. Ecsedy Judit repertórium a 17. század közepéig.⁶ Vándoroltak azok a 18. században is. Ez magyarázza, hogy az egyik Debrecen sajtóján megjelent, de elhallgatott (titkolt) nyomdahelyű hitvallás-kiadást a nemzetközi rangú tudós Nagy Barna (1909–1969) határozta meg késmárki nyomtatványnak.⁷ Módis László (1903–1972) kérdőjellel közölt vélekedése kétségtelenül helyes, a kiadvány debreceni.⁸

Labancok is, kurucok is feldúlták a tipográfiát, elpusztították a nyomtatóműhely 17. századi felszerelésének többségét a Debrecenbe menekített pataki tipográfiával együtt 1705-ben. Az 1701–1705 közötti könyvek tipográfiai díszait bemutatta Varga Bernadett; ő összegezte legutóbb a nyomtatóház pusztulását is.⁹ A Rákóczi-féle szabadságharc bukását követő tárgyalások jórészt Debrecenben folytak néhai Komáromi Csipkés György prédikátor és teológiai professzor azonos nevű fia házában, aki csupán főhírnök tisztséget viselt, mégis döntő szerepe volt.¹⁰ része lehetett a műhely talpra állításában, és apja bibliafordításának kiadásában. A szatmári béke (1711) évében vásárolta a nyomdász előző évi halála után megszűnt késmárki nyomda betűkészletét és díszait Debrecen. Zoltai Lajosnak (1861–1939) a Fazekas Mihály-féle *Debreceni Képes Kalendárium az 1934-ik közönséges esztendőre* szóló évfolyamában megjelent (majd feledésbe merült) közleményét¹¹ kiegészítette, helyesbítette illetve megerősítette V. Ecsedy Judit.¹² A nyomdát Miskolci Csulyak Ferenc

⁶ V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600*, Bp., Balassi, OSZK, 2004 (Hungaria Typographica I); Uő., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai XVII. század*, I., Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák, Bp., Balassi, OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, II).

⁷ *Studia & acta II.*, 93. Vö. még a 3. és a 18–19. lábjegyzetet.

⁸ *Studia & acta II.*, 93. Terjedelmi okkal, korrekúra közben kellett erősen rövidíteni a tanulmányokat, leírásokat, és elhagyni a jegyzetanyagot.

⁹ VARGA Bernadett, „*Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...*”, Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = *Jubileumi nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról*, Tanulmánykötet, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011, 71–86. Alább *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011.

¹⁰ SZENDREY István, *A szatmári béke „követének” családi és vagyoni viszonyairól (Komáromi Csipkés György) = A Hajdúsági Múzeum évkönyve 6*, Hajdúböszörmény, 1987, 57–82. Könyvtártörténeti szerepéről I. FEKETE Csaba, *Jablonski héber Bibliája Magyarországon*, Könyvtártörténeti adalékok és helyesbítések = *Könyv és Könyvtár*, Debrecen, 2010 [2011](30), 36–59.

¹¹ ZOLTAI Lajos, *A városi könyvnyomda régi helyiségei, Hol voltak a typographia-házak? = Debreceni Képes Kalendárium*, 34(1934 [1933]), 52–55; BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, (A magyar könyv, szerk. Borsa Gedeon, Köves Béla, [2]). A továbbiakban BENDA–IRINYI 1961. CSÜRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, Városi nyomda, 1911, 174–176. A továbbiakban CSÜRÖS 1911.

¹² *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011, i. m. 87–101.

vezette 1712–1722¹³ között, Tótfalusi Kis Miklós tanítványa, aki Töltési István keze alatt is tanult Debrecenben, majd Késmárkon és Lőcsén is működött, végül haláláig (†1740) szenátori és egyéb tisztségeket viselt. Lejdában ő korrigálta Komáromi Csipkés György bibliafordítását. Püspökfi, tanult ember volt, beiratkozott a lejdai egyetemre is, míg a Bibliát nyomtatták 1716–1717-ben.¹⁴ 1712-től Debrecenben élt, itt nőszült nyomdavezetőként. Csupán 1713-tól ismerjük nyomtatványait – gyanítjuk, nem hiánytalanul. Első évében legalább négy kiadványa készült az újjáéledt sajtón.¹⁵ Közülük hármát tárgyalok, az akkor utoljára megjelent (és Fazekas Mihály idejéig szünetelő) kalendáriumot¹⁶ nem.

Az újra működő nyomda első terméke a hazai reformátusok szimbolikus könyve, az 1567-ben Debrecenben elfogadott II. Helvét Hitvallás; melyet az 1742. évi címlap szerint *elsőben Helvetiában irtanak és bé-vöttenek: Annak-utána 1567. Esztendőben, Magyarországban-is javallottanak, bé-vöttenek és mind ez ideig sok Eklésiákban meg-tartottanak*. Egy lapját buborékot fúvó gyermek díszíti. A könyv tartalmától függetlenül alkalmazták. Megjelent az utolsó ismert késmárki címlapon (1710),¹⁷

¹³ BENDA, IRINYI 1961, i. m. 313. Lehet, az 1719-ben is leégett nyomda évekig nem működött, csupán Visky Pál nyomdászágától kezdve (1722–1732). 1716–1717-ből sem ismerünk nyomtatványt, ekkor Lejdában volt Miskolci Csulyak.

¹⁴ Nyomdásznaplója a tanú; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégium Nagykönyvtár (a továbbiakban TITREK), Kézirattár R 684. BENDA, IRINYI 1961, i. m. MTA leölhellyel idézi. Oda görbe úton jutott: könyvgyűjtő lopta el az 1930-as években (Csürös és Zoltai még Debrecenben használta), hagyatékából Nógrádverőce orvosa birtokolta, tőle vásárolta az MTA. Csapodi Csaba rábukkant az eredeti őrzési helyre (CSÜRÖS 1911, i. m. 322, 24. jegyzet). Az akkora címlapjától, bélyegzőtől és bejegyzéstől megfosztott, debreceni színes hártakötésben díszlő kéziratot magam hoztam vissza Debrecenbe, csereüzlet fejében. A Biblia nyomtatására vö. MARGÓCSY Dániel, *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben = Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 15–26; FEKETE Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés) Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 439–442.

¹⁵ A hitvallásról és naptárról tud BENDA, IRINYI 1961, i. m. 63–64, 340; hely és nyomda nélkül leírta PETRIK I, 27. illetve 437., Miskolczi Csulyak nyomtatványaként tartja számon PETRIK VI. Hozzáadja az 1714-re szóló kalendáriumot PETRIK V. 238. (PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld[ön] megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. Petrik Géza. I. Kiad. Dobrovsky Ágost. Bp., 1888.; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1971; VI. *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1972.)

¹⁶ CSÜRÖS 1911, i. m. 322–323.

¹⁷ *Czeglédi Istvánnak A' Jésum Kristus hű Tanu-bizonyságának... sok szenvedésiről... és Posonban lett tisztességes temetéséről íratott Síralmas Versek...* [Késmárk], 1710. Szabó Károly lőcsei nyomtatványnak vélte, *RMK I*, 1776. Ezt elfogadta Fazekas József; NAGY 1966, i. m. is ilyen értelmű. 1741-ben a síralmas versek megjelentek Debrecenben, BENDA, IRINYI 1961, i. m. 344 (példányuk nem ismeretes); majd hely és nyomda nélkül 1760-ban, PETRIK I. 482; PETRIK VI. nyomdász és megjelenési hely nélkül. Az OSZK példányát használtam, vö. még *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011, i. m. 3, 9. és 14. kép.

Debrecenben a 18. század második felében ismételtén, a többi késmárki dísszel és körzettel. 1719-ben tehát nem pusztulhatott el a teljes nyomda, erre Zoltai is céloz, az újabb tűz után évekig a nyomdász közeli házában működött, majd újra a helyreállított városháza emeletén.

A II. Helvét Hitvallás 1713. évi kétnyelvű kiadása Debrecenben jelent meg. Módos leírásából a kérdőjelet törölnünk kell. Késmárki betűkkel és díszekkel készült, de nem Késmárkon, amint Nagy Barna vélte,¹⁸ nem ismerve Zoltai közleményét (Csűrös a Késmárkról való vásárlást nem dokumentálta). Késmárki nyomtatványok ismeretében következtetett, hivatkozva Fazakas József (1910–2005) szóbeli közlésére,¹⁹ amint látszik, nem tudták, hogy Késmárkon csak 1705–1710 között nyomtattak. A helyet eldönti a hitvalláshoz kötött 1713-as Ágenda-példányra írt kéziratos azonosítás. Alább idézem.

Vízi buborékhoz / Életünk hasonló

„Az ember olyan mint az vízben való buborék” az élet elpattanó, tovatűnő jelképe ez Baranyai Decsi Jánosnál.²⁰ A Gyöngyösi szótár-töredékben pedig:²¹ „...apro buboreckokat tajtekokat chinalok.... Boborék: fityemonya: hoyagochka az víznek Theteyen. vel: szynen.” Vörösmarty 1843-as bordalának²² refrénje meggyökerezett példa: „...Örökké a világ nem áll. / Eloszlik, mint a buborék, / S marad, mi volt, a pusztá lét...” Eme toposz énekbeli, Bibliabeli fölbukkanásai, irodalmi példái, képes ábrázolatai méltók figyelmünkre. 17. századi mintakönyvek és kegyességi kiadványok nyomán megjelentek az erdélyi református templomok kazettás mennyezetein és karzat-mellvédjein. Homályba vesző előzményeik 16. századi emblémás könyvekhez vezetnek. Fölbukkant a buborék motívum versekben, magyarázó és hitvitázó protestáns irodalmi művekben is, így Szőnyi Nagy Istvánnál, mint semmit érő jutalom, azaz árulás fizetségének jelképe, júdáspénz. Petróczi Éva találóan kiemelte a sikeres

¹⁸ Szerinte „zweifellos als eine oberungarisches aus der Zips stammende Publikation qualifiziert werde. Nach ihrer Buchzierde und gemäss der damaligen Druckort *Käsmark* aufzunehmen”, NAGY 1966, i. m. 128.

¹⁹ Lőcsei kiadvány szerinte nem lehet, bár a cífrák és dúcok juthattak volna oda „gegen Ende des 17. Jahrhunderts auch Nürnberg vor, bei uns aber in einem 1710 herausgegebene Druckwerk, in *Käsmark* gedruckt wurde”, NAGY 1966, i. m. 128 (34. jegyzet).

²⁰ *RMNy* 815, *Adagiorvm graecolatino hvngaricorvm Chiliades quinque...* Ioannis Decii Barouij... Bartphae, Anno 1598, F, a; hasonmás kiad., szövegét gondozta Molnár József, Bp., ELTE, 1978, (Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 5), 2343 (Homo bulla).

²¹ *A gyöngyösi latin–magyar szótártöredék...* Közread. bev. és jegyz. Melich János, Bp., MTA, 1898, 3366., és 1346.

²² Kesperű pohár, Bortal „Czilley s a Hunyadiak” szomorújátékból = *Vörösmarty Mihály összes költeményei*, Bp., Osiris, 1998, 426–427 (Osiris Klasszikusok).

kolozsvári prédikátor²³ költői leleményének bizonyosságaként. A vitatkozó próza soroló szerkezetében megbélyegzi a Krisztus híveinek báránként mézárszékre eladását, milyen áron történt ez? Csupán: „buborék grácián, kevés szőlő hasznán, harminc ezüst monétán, vagy egy marék aranykán”.²⁴ A bűnrészes árulónak járó kedvezés, felmentés a ’buborék grácia’, azaz nincsen, csupán tünékeny látszat az ilyen kegyelem-irgalom. Versénekből is megjelent a buborék.

1. ábra: Záródísz buborékfívó gyermekkel
(Késmárk, Debrecen)

1660-tól. Megtalálható volt még a sűrűn ismétlődő kiadásokban a 20. század elejéig. Borkó Julis néni nagy temetőjáró volt fiatalon elvesztett fiát gyászolva. Énekeinek témáin és hangvételén ez nagyon látszik. Nyomtatásban a *Buzgóság* című énekes füzetében a 60. ének – igaz, más versformában és más dallamra („Szomorú a halál a gyarló embernek”, ez még három ének dallama gyűjteményében) –, a nagybetűs sorkezdésekből következően, az eredetileg hosszabb sorokat a ritmust kiegyenlítve énekelt dallam szerint rendre kettőbe osztva, és az átvett motívumot asszimilálva született.

Imádkozó, énekiró drávaközi parasztasszony, Borkó Julianna (1869–1947) éneke példázza a toposz vallásos folklorizálódását.²⁵ Julis néni énekének egyik lehetséges mintája a 16. század végéről való. A „Bizonytalan voltát világ állapotjának” előbb kézírásban terjedt (1615-ben mind a Bölöni, mind a Lipcsei kódexbe lemásolták). A Szilvás-Újfalvi Imre szerkesztette *In exequiis defunctorum* (1598)²⁶ című temetési énektárnak először a kolozsvári kiadásaiban jelent meg

²³ Sípos Gábor, *Szőnyi Nagy István apológiája, A kolozsvári reformátusság az 1690-es években = Reformata Transylvania, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 109–125.

²⁴ PETRŐCZI Éva, „Buborék grácián” — *Szőnyi Nagy István, egy rejtőzködő költő a XVI. századból = Uő., Puritánia*, Bp., Universitas, 2006, (Historia Litteraria, 20), 144–158.

²⁵ *Buzgóság, Énekek, Melyeket Isten dicsőségére, a saját és a testvérelkek épülésére és gyönyörködtetésére részben összegyűjtögetett, részben szerkesztett Borkó Julianna*, Kopács, 1928. – 2. jav. átdolg. kiadása: *Buzgóság, Borkó Julianna énekeskönyve*, s. alá rend. Keresztes Dániel, Hamarkay Ede, Erdőkertes, Exodus, 2004.

²⁶ *RMNy* 832. Előfordulásai: *RPHA* 182.

György deák (1593)

(3) Vízi buborékhoz mi életünk hasonló,
Mezei virággal egyszersmind elmulandó;
Nincs itt e földön oly erős alkotmány,
Mely lehessen állandó.

...

(7) Óh, halandó ember! Dolgod ha meggondolod,
Kemény számadásod, bizonytalan haláloed,
Nem tudod, meddig élsz, de ez nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Borkó Julianna (1928)

Vízi buborékhoz
Életünk hasonló,
Mint mezei virág,
Oly hamar mulandó
Mihelyt megszületünk
Már a koporsó vár,
Minden lépésünkben
A halál velünk jár.

2. E szent igazságot,
Ó, ember, jól tudod,
Rövid életedet
Mégis úgy folytatod,
Mint hogyha lakásod
Itt örökös lenne,
Számadásra lelked
Istenhez nem menne.

A *Buzgóság* éneke további strófáiban nincs távoli hasonlóság sem a halottaskönyvből (temetési énektárból) ismert mintájához, verselését és mondandóját teljességgel a Borkó Juliannát ért belmissziós hatások és énekeskönyvek magyarázzák. Ismerhetett több más hasonló tárgyú verset, annak képi ábrázolásával együtt; például a *Liliomok völgyéből*, és templomi kép is lehetett emlékeiben. A buborékfúvás korábbi közös képi forrása emblémás könyv, vagy metszetgyűjtemény. Lappanghat a késmárki dúc háttérében is – további kutatás tárhat fel egyéb összefüggéseket. A nyomok Bécsbe vezetnek, díszeit ott vásárolhatta a felvidéki nyomda.

Johann Gerhard (1582—1637) *Meditationes sacrae* és *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) című elmélkedéseit és imádságait több európai nyelven ismételt kiadták,²⁷ a pietizmus egyik alapműve. Zólyomi Perinna Boldizsár (c1575–1624) semptei evangélikus lelkész 1616-ban magyaráította, a hitvallás Szárászi-féle fordításával egy időben. Verses summácskákka kiegészített változatát – öreg Ács Mihály (1646–1708) javításaival(?) – ifjabb Ács Mihály (1672–1710) adta ki újdonsült rektorként Bártfán 1710-ben.²⁸ Gyökeresen átdolgozta, reformátusként adaptálta Nagyenyed Református Kollégiumának gondnoka és a főconsistorium jegyzője, Inczédi József (1688–1750), és *Liliomok völgye* címmel ismét kiadta, tíz feliratos rézmetszetből álló képsorozattal és négy soros versekkel. A metszetek felirata összefüggő tízstrófás verset alkot, mindegyik ábrát vers értelmezi. Az első felirata: „Oh Boldogtalanság”. Intzédi értelmező verse: „Gyermeki buborék e világi élet, /

²⁷ *RMNy* 1100.

²⁸ *RMK I*, 1772.

Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, / Pokol tüze füstje lész jutalom-bére / Akinek nem kellett a váltságnek vére.”²⁹

A képek metszője ismeretlen, a metszetsorozat az idős Barth János vezetésével működő nagyszzebeni nyomda alkotása is lehet. Alkalmazta ezeket az Erdély számos templomát ékesítő Umling festő-asztalos család is, mustrájuk nem csupán a *Liliomok völgye*. Van ábrázolat az egyik erdélyi főúr birtokában; Rettegi György Kolozsvárott őrzött könyvei közötti kötet Cornelius Agrippa: *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium liber*; Lipsiae, 1693.³⁰ Ennek rézmetszetű díszcímlapján Joachim Sandrart (1606–1638) ábrázolta a buborékfúvó gyermeket.

A késmárki buborékot eregető gyermek változatát pingálták 1780-ban az Umlingok Bánffyhunad 13. századi református templomának a karzatára. Elhagyták az Intzédi

2. ábra: Bodoni József kazettája (Magyarköblös):
buborékfúvó gyermek és a tűzokádó Léviátán

négysorosát, de utaltak a felirattal: „Oh Boldogtalanság.”³¹ Verssel együtt ábrázolták Magyarköblös középkori templomában, a karzat mellvédjére 1774-ben idős Umling Lőrinc festette a metszet mását. Ugyanott az egyik kazettán Bodoni József vers és felirat nélkül, együtt a tűzokádó pokol torkát jelentő Léviátánnal – látjuk a 2. ábrán.³² Hasonlóan ábrázoltatta Calvinus *Institutio*-ja címlapjának keretén Szenci Molnár Albert az elkárhozást. A mosolygó oroszlán tátott száját és képi összefüggéseit Szabó András elemezte.³³

²⁹ A metszetek és versek sorozata I. FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség = Református Szemle*, 100(2007), 1106–1121.

³⁰ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 2, Bp., Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ, Méry Ratio, 2004, 65 (címlapkép). Nem ismerték sem a versek eredetét, sem a *Liliomok völgye* ábráinak és verseinek képi és szövegi összefüggését.

³¹ LESTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Kolozsvár, Glória, 1996, II, 192–193; KISS Margit, LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, „Virágózódot... Anno” *Az Umlingok Kalotaszegen*, [kiállítási vezető], Bp., Néprajzi Múzeum, 2007, 44.

³² LESTYÁN 1996, i. m. 30–31; *Veszendő templomaink*, szerk. Istvánfi Gyula, I, *Erdélyi református templomok*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 82–86. Téves, hogy a táblák a szöszékkosarat díszítik; ezek a karzat mellvédjét alkotják. A szöszék mellvédjén Bodoni József (1778) neve olvasható, a szöszékkorona öreg Umling Lőrinc műve (1774). Idézi a buborékos verset (82), szerzőjét és forrását nem ismeri. KISS, LÁNGI, MIHÁLY 2007, i. m. 44. Tévedés a Bölöni név Bodoni helyett. A helyesbítést Pálóczy Krisztinának köszönöm.

³³ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása, Egy különleges címlap* [hasonmás kiad., kísérőfüzet] = Szenci Molnár Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia M. DC. XXIV, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, OSZK, 2009, 31–51 (BHA 43).

Intzédi versében a ’buborék’ bibliai szó ’tovatúnó, szertefoszló, illékony, múlandó’ értelmű, Jób vigasztalóihoz intézi a Vizsolyi Biblia szerint így: „Hamaréb el múlandó ezeknek dólgoz, hogy femmint az víz binén valo buboréc, és az földön átkozott az ő bódogfágoc...” (Jób 24,18). A fordítás gondját szemlélteti Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliájában a szükségből beszúrt értelmező szavak dőltbetűs megkülönböztetése: „*Hamaréb el mulandó ezeknek dolgok, hogyfem mint a’ víz lzinén való buborék, és a’ földön átkozott az ő bódogfágok...*” Szójáték állítja párhuzamba a héber ’qal’ és ’qālal’ szót. Valami könnyű, eltűnő, semmivé váló jelenség a víz felszínén (az egyszerű héber igemód neve is ’qal’) a rövidebb, majd a vers folytatásában a ’semmitérő, tűnékeny, odavesző mivoltában elátkozott’ jelentést hordozza, mint a megszerzett földi vagyon, birtok jelzője a hosszabb szó. A ’qālal’ bukkan föl például Elizeus próféta történetében, aki megátkozta a kopaszságán csúfolkodó suhancokat (2Kir 2,24). A korai fordítók látták alkalmasnak a buborékot. Komáromi Csipkés György fordításában (1685/1717) már nem találjuk,³⁴ azóta többé nem alkalmazták, a revideált Károlyi (1908)³⁵ szövegében egyszer sem található. A mai ökumenikus protestáns fordítás (1975, javított kiadása 1990) is körülírást alkalmaz.³⁶ Kiegészítés nélkül nehéz értelmesen fordítani, ilyesféle megoldást választhatunk: „Vízen illanó jelenség, semmirekellő birtok az övék az országban.” Fordítások többnyire nem mondatrenddel láttatják a jelentésmezők összetartozását, például így: „Átokülte birtok az országban az övék, víz felszínén eloszló jelenség.”

A Bibliát magyarázó Melius Juhász Péternél „boborék, árnyékszerű uralom” az elvetemülteké: „Íg akik à birodalōba el hizik magokat, [...] el veβti az Iften. Hat ne fūalkogyatoc fel ty vrac, feiedelmek, mert boborec atti eletetec, es czak arniec”.³⁷ Keresi a halál okát jó Károlyi Péter, nála a ’bugyborék’³⁸ szóalakot találjuk: „Nemelliek hasonlítottak az embert az vízben valo bugborekhoz, meli hirtelen tamad, es hirtelen el vez.”³⁹ Jó egy évszázaddal később ismét a Jelenések könyvéről írt Szathmári Ötvös István, az ostyát mondja „buborék” kenyernek: „... a’ minden napi miséző kenyér buborékban, mellyen kereftz vagyon, és kereftztül törettetik a’ Chriftnak áldozattya...” (11,9).⁴⁰

³⁴ Állhatatlanabb ő a’ vizek binénél; átkozott az ő réβek e földön...

³⁵ Könnyen siklik tova a víz színén, birtoka átkozott a földön...

³⁶ Gyorsan eltűnik a víz színén, birtoka átkozott az országban...

³⁷ RMNy 259, *Az Szent Ianosnac töit ielenesneç igaz es iras szerint valo magyarázasa...* Varadon MDLXVIII, Kkk₁₀b; a TESz. (*A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III.*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–76) lapszámra utal, átveszi a NySz. (*Magyar nyelvtörténeti szótár I–III.*, szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Bp., 1890–1893) pontatlan utalását, tudniillik a nyomtatvány lapszámzatlan.

³⁸ Ismeretes, a debreceni nyomda is használt gy értékű ékezetes g betűt; az ékezet gyakran letört, vagy a szedőnek a kastában ékezet nélküli betű akadt a kezébe.

³⁹ RMNY 358, *Az Halalrol, Fel Tamadafrol, es az örök Eletről...* Debreczembe, An. D. 1575, D₁a; a TESz itt is átveszi a NySz. helyesbítetlen utalását.

⁴⁰ RMNy 3495, *Titkok jelenese, avagy Sz. Janos apostol mennyei-latasa...*, Szebenben, MDCLXVIII, H₃a.

Kevés olyan nyomdai díszet találunk, amelynek ily gazdag bibliai, hitvallási, nyelvi, képi háttere bogozható. A 4. ábra záródíszének hasonló kapcsolatai nincsenek. Intzédi József könyvének viszont szinte bármelyik ábrája kapcsolódik hasonló, ha nem is ennyire sokrétű, adalékokhoz. Nyomdatörténet, könyvtörténet, eszmetörténet okkal foglalkozik napjainkban a hasonló összefüggésekkel, például Kálvin korának és Szenci Molnár Albert fordításának címlapjaival. A nyomdai díszek ennél semlegesebb területet kínálnak, de ott is van még mi után kutakodnunk.

Örökletes számozási hiba

Nem figyelt fel eddig arra a szakirodalom, hogy elszámolták a II. Helvét Hitvallásnak a sárospatakit követő és Kolozsvárt megjelent 1679. évi kiadását.⁴¹ Javítatlan lapszám jelent meg a bibliográfiákban is. Közel húsz példányról tudott Szabó Károly, talán ezért nem írta le tüzetesen a mű terjedelmét. Tizenkilenc nyolclevelűs⁴² füzetnek nem lehet az összes lapszáma 281 pagina. Valóban, a 223. lap után nem 224-es lapszám következik, hanem tévesen 214-es. Így a kétnyelvű szöveg (az első füzetet elfoglaló előszó után) valós terjedelme A–T = [16], 291 pagina. Ezután még két füzet következik ebben a kiadásban, a mutatóval, és egy adalékkal. A második füzet utolsó levele üres (nem szokott mindig megmaradni), páratlan lapszámozású eme két füzet is, mert jelölése §, §§₇₊₁ = [13], 29 p. A könyvtest nagybetűvel jelölt utolsó levelének (T₈) verzóján már folytatólagosan a mutató kezdődik, ennek így szintén nem lehet páros a lapszáma, ha át nem megy a következő füzetbe. Mégis találunk katalógusok és bibliográfiák leírásában 14 számozatlannak jelölt lapot. Ez is hiba. A lapszámozott *Formula* is páratlan lapszámú. Az 1742. évi kiadásban ugyancsak az 1679. évi számozási hiba található.⁴³ Ebben az új kiadásban tehát lapról lapra és sorról sorra újraszedték a mustrát (ugyanerre az *Ágenda* kiadása is példa). Annyi a különbség, hogy az utolsó helyes lapszám nem 223, hanem 224; ezután 215 következik, ezért szintén hibásan 281-es szám látható az utolsó lapon 291 helyett.

Az *Ortodoxa Ekklesiák* című való kiemelését magyarázza az 1679-es és a 18. századi kiadások háttere, a magyar reformátusokat valóban így tekintették a nyugati protestánsok a felvilágosodás (a vértelen ellenreformáció) századában. Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), a gályarab prédikátoraink kiszabadításáért sikerrel közbenjáró, a kálvini tanokat elhajlások ellen védelmező heidelbergi professzor a szerzője a korábbi kiadásokban még nem található adaléknak; ez a *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675-ben keletkezett. Akkor még nem ért

⁴¹ *RMK I*, 1232 = *RMK II*, 1445. A *TiREK Rmk 107* (C 1233) jelzetű példányát használtam.

⁴² Hibás formátumjelölés (8° helyett 12°) gyakori katalógusokban és hivatkozásokban; ránézésre, a kötet nagyságból következett a leíró; vagy átvette *PETRIK I.* hibás 12-r megjelölését.

⁴³ A *TiREK C 1314* példányát használtam, ép címlapú példány van Sárospatakon (Tiszáninneri Tudományos Gyűjtemények).

véget a protestánsok gyász-évtizede hazánkban, a gályarabok sem szabadultak ki. Először nem 1755-ben, már 1742-ben megjelent az ötödik latin–magyar kiadásban. Tudvalevő, hogy ekkor inkább a svájci ortodoxia volt mérvadó hazánkban, a német-alföldi akadémiák remonstráns–kontraremonstráns és egyéb vitái után nem a holland arany század légköre érvényesült. Svájcban is voltak vitatott kérdések, ilyen a 'gratia universalis', de ott elismerték és a hithű reformátusok táborába sorolták a magyarokat. Előbb csupán latin szövegét adta közre ez a kolozsvári kiadás az állásfoglalásnak, magyar fordításának még nem érezte szükségét. 1755-ben aztán magyarul is, később viszont ez is, a hitvallás is többé nem két nyelven, hanem csupán magyarul jelent meg.

Az ökumenikus hitvallások (niceai, konstantinápolyi, effézusi, kalcedoni és az Athanasius-féle)⁴⁴ minden kiadásban megvannak, a hozzáadott svájci irat a kiadvány része; ezen függelékes kiadásokat nem kolligátumnak, konvolutumnak kell tekintenünk.

Konvolutum

Gyűjtőkötet-e (colligatum) némelyik kiadvány, amelyben több szerző (sokszor szerzőtlenül fordított és kiadott) műve található? 'Függelék'-e, vagy egyazon kiadvány része, tartozéka némelyik más művel együtt nyomtatott tétel? Nem mindig dönthetünk világosan és egyértelműen, ha más-más műfajú és más(ok)tól eredő egy vagy többféle néhány leveles (ritkábban terjedelmesebb) szellemi termékről van szó. Ezek ismert kiadásai egyes kiadványtípusokban mindenkor csupán együtt jelentek meg, külön-külön soha. Három típust különíthetünk el.

1. Valódi kolligátum (gyűjtőkötet): nincs mindig világos és tudatos szervező szempontja; tulajdonosa főleg együttes megőrzés érdekében társítja a műveket. Például külföldön tanuló diák vitatkozását egy kötetben őrzi az egyívásúak hasonló munkáival, és a peregrinációs éveiben megjelent, vásárolt egyéb munkákkal. E típussal itt nem foglalkozom. Hitvallások hazai kiadásai akkor tartoznak ide, ha valamelyik példány gyűjtőkötetben maradt meg.
2. Együtt megjelentetett művekre nem illik a kolligátum elnevezés, ha a kötetet alkotó művek nem a kötetés, hanem a kiadványtípus (műfaji) sajátosságai miatt tartoznak egybe, ismételten megjelentek (változatlan) kiadásokban.
3. Nem állandó és kizárólagos az együttes megjelentetés, mint az előzőben, csak néhány vagy egyetlen kiadás jelent meg.

Az együttes megjelentetés szándékának fogalmát tisztázta Borsa Gedeon, aki egyúttal a kiadói konvolutum fogalmát is használta. Erre szintén szükségünk van. Például a 17. század közepétől a 18. század végéig egyetlen bibliográfiai egység a protestáns (református) énekeskönyv; ebben külön címlappal Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai, szintén külön részben meghatározott és változatlan szövegű

⁴⁴ „Végre edgynéhány, fő Symbolumok avagy Kerefztyéni vallások, ugymint a' Nicéai, Conftantinápoli, Ephesumi és Calcédoni, és a' Szent Athanáfius vallása” (T₈b) olvassuk a kétnyelvű 1679-es kolozsvári kiadásban a mutató után. Módis kiadásonként feltünteteti mindezeket, *Studia & acta II, passim*.

imádsággyűjtemény járult az ismét csak külön címlappal nyomtatott régi magyar istenes énekekhez, himnuszok fordításához és egyéb dicséretetekhez. A zsoltárok végén is mindig volt egy genfi hagyományt őrző 8, majd 9 kantikumból és kátéénekből álló rész. Ezeket nem külön-külön bibliográfiai egységként regisztráljuk, tehát a fordító neve alatt a genfi zsoltárokat és a többi, külön (fő) címlappal megjelent éneket, mint ahogyan Szabó Károly tette. Irányadók erre az RMNy címléírásai. E típusra nem illik a kolligátum megjelölés;⁴⁵ egyetlen szerkesztményre és kiadványra sem, amely az együttes megjelentetés szándékát kétségtelenül tükrözi, és amely huzamos ideig csak így jelent meg, soha másként, legfeljebb részlegesen egyéb adaléko(ka)t is tartalmaz, vagy egyes kiadásokban éppen elhagy.

Helyi katalógusokban szükségtelen az együtt megjelent művek külön-külön egységként való részletezése. Összetartozásuk miatt feltételezik egymást, ha egyes példányokban (az énekeskönyv kiadásából) csupán vagy a zsoltárok vagy a dicséretetek maradtak meg. Ha van tisztázott és elfogadott bibliográfiai leírás, elég hivatkoznunk, kell is hivatkoznunk a helyi katalógusokban; a bibliográfiai leírásnak viszont mindezen részleteket regisztrálnia kell. Így lehetővé tesszük ezek szabatos (legalább rövidített) hivatkozását.

A föntebbi 3. kiadványtípussal is akad gondunk–bajunk. Az itt tárgyalt hitvallás-kiadás erre is példa. Az ilyen típusú kiadvány nem írható le úgy, mint a debreceni énekeskönyv, vagy Huszár Gál graduálja (Komjáti, 1574),⁴⁶ noha ez kancionalét is felölel, amelyben szintén vannak eltérő énektípusok és énekcsoportok, sőt imádságok is. Itt elegendő utalnunk arra, hogy van részletes könyvészeti leírás.

Külön szerzőjű műfajok huzamos ideig és együttes megjelentetését, kapcsolódását mégsem tekinthetjük (legalább meghatározott ideig) véglegesnek, mert az eltérő műfajú művek társítása is korról korra (kiadóról kiadóra) változott, esetleges, a vásárlótól és a kereskedéstől is függött együttes megőrzésük és/vagy sokszorosításuk. Más-más műfajú műveket nyomtatott egyszerre a kiadó, megrendelő vagy felhatalmazás és engedélyezés birtokában a városi nyomdász.

Például ilyen az egyházi törvénykezés (kánonok), valamelyik korszerű és kelendő kegyességi írásmű, valamint az istentiszteleti rendtartás (liturgia, agenda) együttes megjelentetése. Ezek egységbe tartozása kevésbé szoros; nem tekinthető véglegesnek és kötöttnek. Közhasznú és kelendő portékát *nem együttes, hanem csupán egy időben (vagy időben egymáshoz közel) való megjelenésük miatt* forgalmaztak (árultak) együtt és kötöttek egybe a nyomdák a vásárló és kötető igénye szerint, mert ezeket még a 19. században is gyakran krúdában árulták. Társításuk inkább (ha nem is feltétlenül) alkalmi és viszonylagos. Igen gyakran egybekötnek (kolligálnak) kis terjedelmű kiadványokat, szerkesztvényeket, aprónyomtatványokat. Például ilyen az ábécéskönyv és a káté, vagy a hitvallás és agenda. Erre az utóbbi típusra is példa

⁴⁵ Az úgynevezett *öreg debreceni* énekeskönyv típusára FEKETE Csaba, *Öreg debreceni... = Magyar Egyházzene*, 12(2004/2005), 181–186; Uő., *Az 1817-es öszvér-énekeskönyv = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 229–238.

⁴⁶ RMNy 353.

a II. Helvét Hitvallás több kiadása, amely az *Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből*, egyházi testület jóváhagyásával, megrendelésére látott ismételten napvilágot, mikor észlelték, hogy hiányzik a könyvpiacra.⁴⁷ Ez tehát a példányra (egy-egy példányokra) jellemző, nem pedig általában a mű sorozatos kiadásaira.

1713-ban Debrecen városa Milotai Nyilas Ágendájának 1680-ban megrövidített és összevont alakját⁴⁸ bocsátotta újra közre és árulta nyomdája meg könyvkötői (kollaborátorok) útján. Együtt az itt tárgyalt II. Helvét Hitvallással, vagy más kisebb nyomtatvánnyal. Korábban debreceni nyomtatványként a református Ágendának ezt a kiadását sem regisztrálták, Benda–Iryni sem tudott róla.⁴⁹ A bibliográfiákból és levéltárakból gyűjtött adatokat nem kapcsolták össze a múlt században példánykutatással, kevés kivétellel az OSZK példányaira hivatkoztak. A helybeli kiadványt sem látták. Tudniillik van két ép példány Debrecenben,⁵⁰ és van egy korábban azonosítatlan Kecskeméten.⁵¹ Tanácsos ezt az együttes megjelentetést rögzítenünk mindkét műnél. Bibliográfiákban, esetleg katalógusokban: 'colligatum 1., x.', vagy: 'egybekötve ...' Így tett Szabó Károly is. Az egyidejűleg, némelykor egyazon megrendelésre született és együtt árusított művekre is találunk példákat a II Helvét Hitvallás kiadásai sorában. Ez a Miskolci Csulyak sajtóján készült 1713. évi negyedik kiadvány, amelynek adatai később következnek.

A II. Helvét Hitvallás 1742. évi kiadásához többször hozzákötötték a szintén Kolozsvárott és szintén Szathmári Pap Sándor sajtóján készült Milotai Nyilas-féle Ágendának az 1733. évi kiadását.⁵² Többet nyomtatott a szokásosnál a korábbi és kis terjedelmű kiadványból a nyomdász, ezért a vásárló kívánalma vagy a kereskedői érdek miatt egybekötve bocsátotta áruba egy évtizeddel az agenda megjelenése után

⁴⁷ Egyházlátogatás (*canonica visitatio*) alkalmával, prédikátorok ordinálásra való jelentkezéskor vizsgálták, vannak-e könyvei a megválasztott helyi lelkésznek vagy a jelöltnek, és van-e (kéziratossal és/vagy nyomtatott) ágendája? Vö. a 60. l. ábrájában közölt irodalmat.

⁴⁸ A kiadások tisztázására vö. FEKETE Csaba, *Milotai Nyilas István Ágendájának változatai = Református Egyház*, 61(2009), 131–140. Az RMNy 1251 szövege elérhető a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://www.lib.unideb.hu/hu/digitalis_konyvtar_konyvek, illetve <http://fulltext.lib.unideb.hu/konyvek.php3>

⁴⁹ Csak a II. Helvét Hitvallásról (PETRIK I., 27) és a hosszú ideig utoljára itt megjelent kalendáriumról tud BENDA, IRINYI 1966, i. m. 340.

⁵⁰ TIÉK B 1370 (colligatum 2: *Idvességes imádságok*, colligatum 3: *Ritus Coenae Dominicae*, kézirat), illetve C 1183 (colligatum 1: *II. Helvét Hitvallás*).

⁵¹ Kecskemét, Református Egyházközség Könyvtára, A 689. Szintén a Milotai Nyilas-féle Ágenda van hozzákötve (colligatum 2).

⁵² Ép címlapú: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, M 138. Dienes Dénes segítségét itt is köszönöm. A debreceni példány hibásan meghatározott évszámát Mohácsi Bernadett kecskeméti kolléganóm érdeklődésére tisztáztam (nincs 1730. évi kiadás), aki a buborékfúvó és a virágkosaras záródísz és a címlapot is közreadta azóta, *Szőlőskert, A Kecskeméti Református Egyházközség Hírmondója*, 19(2012/3), 4–5. A címlaptalan, hibásan keltezett debreceni példány: TIÉK, C 1314; másik: Debreceni Egyetem, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 113.206. Nem volt rá módom, hogy valamennyi példányt megvizsgáljam.

is. Az *Ágenda* rövidített és összevont kiadása utoljára 1755-ben látott napvilágot (9. kiadás). Ugyanakkor szintén kinyomtatták a II. Helvét Hitvallást is, ez az 5. latin–magyar kiadás,⁵³ a későbbiek (1791-től) csupán magyarul jelentek meg.

Prédikátorokat szentelő borsodi imádság (1713)

A hitvallás debreceni példányához kötött *Ágenda* és imádságkiadás kézírásos jegyzetet tartalmaz, ez erősíti, illetve magában eldönti a nyomtatás helyét. A hely megjelölése nélkül nyomtatott 1713. évi kiadás egyik debreceni példányán olvasható: *Debreczenben Rim(a) Sz(ombati) Mihály a' Borsodi Sz(ent) T(ársaság) Seniora által*. Ezt a tipográfiai jegyek vizsgálata minden szempontból támogatja. Az időről időre elfogyatkozott ágendásfüzet eme kiadásáról a Borsodi Egyházvidék (Tractus Borsodiensis) esperese és Miskolc prédikátora gondoskodott, Rimaszombati Mihály (1633–1717).⁵⁴ Ezt örökölte az elnevezés. Dunántúli vizitáción nyilatkozott úgy némelyik ottani prédikátor, hogy neki *Rimaszombati-féle ágendája* van.⁵⁵ Milotai Nyilas Ágendájának kiadásai körül több bizonytalan megállapítás és félrevezető adat keringett a 20. században. Hiányzott a példányok és kiadások összehasonlító tartalmi és formai vizsgálata.⁵⁶ Ezeket lehetőség szerint tisztáztam.

A kis-ágendának ehhez a példányához kézíratos ágendarészleteket és pótlásokat másoltak és ezekkel együtt további üres leveleket is köttetett valaki. Az egybekötés (kolligálás) történhetett a megjelenés utáni években (ez valószínűbb), legkésőbb 1775 előtt, akkor az utolsó tulajdonos írta bele nevét. Nem magában maradt meg az imádság, hanem az ágendás-füzethez kötve. Legkorábbi tulajdonosa Zabolai Mihály. Nevét az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* címlapjára is odaírta. Személye, pályája tisztázatlan.⁵⁷ 1710-es évekbeli diák? Erre mutat az 'Amicorum ejus' megjelölés; ez együtt tanuló, könyvet közös költségen vásárló és használó diákközösségre utal. Debreczenben is van a tógátusok sorában egy Zabolai Mihály, ő az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* megjelenése idején már hatodik évtizedét taposhatta, 1671. október 9-én írta alá a törvényeket.⁵⁸ Az ajándékozás éve hiányzik, így a többi Zabolai Mihály sem zárható ki. A kolligátum utolsó ismert tulajdonosa Ladislaus

⁵³ *Studia & acta II*, 94–95.

⁵⁴ Részletekre FEKETE Csaba, *Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 – ante 1775)* = *Egyháztörténeti Szemle*, 9(2008), 3–25. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom> illetve <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-ritus.htm>

⁵⁵ BENEDEK Sándor, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*, Órisziget, 1971, 217. nyomán többen utaltak erre az elnevezésre az *Ágenda* típusa és kiadása azonosítása nélkül.

⁵⁶ Vö. a 49. jegyzetben megjelölt forrást és irodalmat.

⁵⁷ Köszönöm Sípos Gábor, Ósz Sándor Előd és Zsigmond Attila segítségét, akik próbálkoztak a kiadatlan levéltári anyagban Zabolai azonosításához adatot találni.

⁵⁸ *Iskolatörténeti adattár*, szerk. Thury Etele, Pápa, 1908, II, 144. A többi Zabolai (György, István, János, Miklós) vagy egyidejűleg, vagy még korábban, 1660-tól, 1669-től, 1671-től, illetve 1672-től tanult Debreczenben.

G. K. Ónika de Had-Pataka (1775, Benk). Volt két év nélkül bejegyzett, illetve kikapart nevű tulajdonosa a kötetnek. Lehet, nem az 1713-at követő években ajándékozták, hanem később. A legkorábbi lehetséges Zabolai Kolozsvárt 1695 körül subscribált, „discessit in nebulo”. Egy másik 1700 körül, egy harmadik 1724-ben írta alá a törvényeket. A legutóbbi Rettegen volt mester (itt a tanítói állás papságra készülődés volt). Marosvásárhelyen is van két ilyen nevű, egyik 1723-ban, a másik 1735-ben subscribált. Az utóbbi később lelkipásztor volt. Fölvetődhet, hogy szentelés (ordinálás) alkalmával kapta Zabolai az Ágendát és az Idvességes imádságot, amint a kötetre írta, püspökétől: „Ex donatione Clarissimi Superintendentis.” Az év és az illető püspök neve hiányzik. Az ordináltak között az eddig ismeretes névsorokban nem található Zabolai Mihály. Kevésbé valószínű, hogy lévitaként működött, akkor nem ordinálták; vagy hogy tanulóévei után például nevelő lett vagy nótárius, azután nem hívták meg gyülekezetbe, vagy más foglalkozást talált. Így is figyelemre méltó, hogy a borsodi tractus esperese által Debrecenben kiadott liturgikus könyvecskét még a Dunántúlon is megrendelője (kiadatója) nevével ismerték, és az ajándékozásból gyaníthatóan valahol Erdélyben szintén hozzájutottak, ajándékozták, ismerték, használták. Ezért volna jó tudnunk, hogy hány példányban nyomtatták? Erről jelenleg nem ismerünk adatot.

Tisztázatlanok a lelkésszé szentelés református szertartási kérdései. Általában ez a zsinatok tiszte volt. Vezette a szuperintendens, illetve a legidősebb esperes, erről csak gyér feljegyzések és kánonbeli utalások maradtak. Nem iktatták be a prédikátorok és tanítók (léviták) számára kiadott Ágendába, ennek a 18. századi ellenreformáció légkörében óvatosság is oka lehetett. A zsinat egyik napján vitatkoztatták, prédikáltatták és vizsgáztatták az ordinálásra jelentkezőket. Ekkor dőlt el, mindenkit avató és beiktató szertartásra bocsátanak-e? Ezért is összetartozik a Hitvallás és az Ágenda, mint a debreceni példányban. A szertartás sorrendjében elhangzó imádságok közül ismerünk kéziratos változatokat, ez az egyetlen, nyomtatásban is megjelent, amelyet sajátjának vallott és kiadott a borsodi egyházvidék (esperesség).⁵⁹

Az Milotai Nyilas-féle Ágendának a B 1370 jelzetű debreceni példánya valódi gyűjtőkötet, kolligátum, mint az Ágendának a II. Helvét Hitvallással egybekötött másik példánya. Nem konvolutum. Nyomdatörténeti, kiadástörténeti ismereteinket gyarapítja, hogy az Ágenda eme példányához kötötték ezt a másik liturgikus segédletet, hatleves debreceni nyomtatványt. Ezt eddig pontos azonosítás nélkül ismerte, hely és nyomdász megnevezése nélküli aprónyomtatványként írta le Petrik V. 214. és VI. 489. az OSZK példányáról:

⁵⁹ A tisztázást Beythe István Ágendájának tervezett kiadásában (RMNy 517) végzem el. Margitai Lányi Péter (c1575–1629) tiszántúli szuperintendens változta a szertartást (Váradon 1629. június 17-én 35 lelkézt ordináltak). Lelőhelye: TiREK Levéltár. I. 1. a. 2. kötet (1567–1765), 51. Korábbi irodalom: [FABÓ András], *Papszentelési mód a dunántúli ág. vallásúagnál a 17. század elején*, közli Garády = *Sárospataki Füzetek*, 2(1858), 583–590; HEGEDŰS László, *Lelkészsavatási (ordinatio) ünnepe* a 17. században a zempléni hely. hitv. egyházmegyében, *A zempléni Helv. Hitv. Egyházmegye jegyzőkönyvéből* = *Sárospataki Füzetek*, 3(1859), 338–358; MIKLÓS Ödön, *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1942, 14, 39, 85, 125, 129–130, 142–143, 151–153, 166; KATHONA Géza, *Pathai István püspök ordinációja = Református Egyház*, 24(1972), 32–33.

IDVESSÉGES IMÁDSÁGOK,

Melleyeket

A' BORSODI
SZENT TÁRSASÁG,
Az Egyházi Szolgának a' Szent
Ministeriumra való fel-fzen-
telésekor szokott mon-
dani.

Nyomtattatott 1713. Efstendőben.

3. ábra: Miskolci Csulyak sajtóján készült, korábban h. ny. nélküli kiadvány

Idvességes imádságok, mellyeket a' Borsodi Szent Társaság, az egyházi szolgának a' szent ministeriumra való fel-szentelésekor szokott mondani. [Debrecen], 1713. Typ. [Miskolci Csulyak Ferenc.] — 8° ( )₆ = [11] pag.

Gondolhatnók, gyorsan készült aprónyomtatvány ez a néhány leveles füzetke, lapszámozása azért hiányzik. Inkább az történetett, hogy a nyomda másolta a mintául használt korábbi kiadást (ha volt ilyen, és nem kéziratból szedték), mert az Agenda is ugyanezt a módot követte, mint ahogy látta a megelőző (1680. évi) debreceni kiadásban, csak a füzetek levélszámát jelölte, a lapszámot nem.

Főntebb megjegyeztem: nem minden dísznek vannak oly széles összefüggései, mint a buborékfúvó gyermeknek. Ennek a szentelő imádságnak az utolsó lapját záródísz is ékesíti, amelynek azonban sem tartalmi, sem stílusbeli összefüggése nincs a kiadvány jellegével.

4. ábra Az 1713. évi lelkésszentelési imádság végére illesztett késmárki záródísz, amely Debrecenben később is főlűnik, például 1724-ben

FEKETE, CSABA

As Approved by Orthodox Churches, Additions and Correction to some Editions of the Second Helvetic Confession in Hungarian

On the frontispiece of the 1742 edition printed at Kolozsvár (Clausenburg, Cluj-Napoca in Romania) it reads *recently reprinted as approved by Orthodox Churches*. This renewed form is distinguished by a supplement, *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675 by the Zurich professor Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), appended first in Hungarian to the 1742 edition of the Confession, and appeared in subsequent editions.

There is a mistake in numbering the pages of the 1679 edition of this Confession, which became repeated without correction in bibliographies also. The same mistake occurs in 1742.

The 16th century Debrecen printing house was destroyed in 1705 by raiding Austrian troops. Restarted in 1713, the first book to be printed there was the Second Helvetic Confession. So far it was taken for a Késmárk print (Kežmarok, Slovakia). See Barnabas NAGY, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern* = Joachim STAEDTKE (Hrsg.), *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, Zürich, 1966. Zwingli Verlag, 109–202. But this office stopped working in 1710. The fonts and ornaments went into the possession of Debrecen and used in 18th century books (see pictures 1, 3 and 4). So the 1713 edition of the confession has been definitely a Debrecen print.

Among the ornaments used earlier at Késmár, there is a child blowing bubbles. This one dates back to the 16th century. As a symbol of uncertainty of life it has been applied also in verses and songs, even as late as the 20th century. The same picture, and other symbols, had decorated the works of Johann Gerhard (1582–1637) *Meditationes sacrae és Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) in Hungarian, and also appeared in ceilings or balkonies of painted village churches in Transylvania (see picture 2). It is also seen in the Debrecen edition of the Confession (picture 1).

There is a traditional prayer for ordaining protestant ministers as used in the northern district of the country attached to the 1713 Debrecen edition of the Confession (see picture 3). It was known earlier only as a pamphlet printed by unknown printer and place. Yet in a contemporary manuscript note on the frontispiece of the copy preserved in the Debrecen Reformed College Library now it is cleared up, that it was edited by the dean of a northern reformed district Mihály Rimaszombati (1633–1717). An edition of the Service Book (Agenda) printed and sometimes bound together with the 1713 Debrecen edition of the Confession was also his edition and known by his name in the 18th century at different parts of the country.

There is not always a clear and easy distinction between an appendix of a printed work and works printed, bound and sold together. There seems to be three different type of such books preserved in one and the same volume.

Works being only printed as integrate part of another work, cannot be classified as *Convolutum* (jointly published volumes or tracts) or *Colligatum* (composite volume, bound together in a Sammelband or pamphlet volume). In that case these works can not be described in bibliography records and catalogues as if they were independent editions, as they are linked or precondition one another.

Works by different authors printed at the same time and known only in a joint edition can be classified as a *Convolutum* of the editor or printer. Usually such items are not known in separately sold or preserved copies.

A *Colligatum* consists of different and independent works, usually not linked which are collected, appended and bound together by the owner. Such items should be described only as independent or unattached original works.